

Василь Ткаченко (Київ, Україна)

УКРАЇНА: «ГОРИЗОНТ ОЧІКУВАНЬ» НАД «ПЛАСТОМ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ»

Динаміку суспільного розвитку, згідно концепції німецького дослідника Рейнгарта Козеллека, визначає ступінь напруги між «горизонтом очікувань» і «пластом історичного досвіду». Що й казати – наш горизонт очікувань під час референдуму 1 грудня 1991 р., коли вирішувалася доля незалежності України, був справді безмежний. Та і як було не повірити прогнозу «Дойче банку» стосовно того, що Україна в разі набуття незалежності має чи не найбільші серед радянських республік шанси наблизитися до найрозвинутіших держав світу. Передумовою для цього мало б бути прийняття цінностей ідеології лібералізму: проголошення державного суверенітету; перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку; створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що забезпечило б суспільний прогрес. Лише на цій основі мислилися необхідні трансформаційні процеси для входження в сучасний глобалізований світ, утвердження легітимності влади та формування суспільної атмосфери, сприятливої для модернізації країни.

У розбудові незалежної України доводилося зважати й на «пласт історичного досвіду». Свого часу Володимир Винниченко красномовно визначив його зміст: «історію України неможливо читати без броду». Більш як трьохсотлітнє перебування в політичному організмі Російської імперії – то під скіпетром двоголового орла, то під червоною зіркою із серпом і молотом – негативно відбилося на свідомості українських можновладців, які на генетичному рівні засвідчили свою здатність вірно служити імперії за чини і маєтки. Згадаймо хоча б гоголівський сюжет про аудієнцію запорожцям цариці Катерини II. Впавши на коліна, козацька старшина водала: «Не встанемо, мамо, умрем, а не встанем». І це не можна назвати художнім вимислом основоположника російської літератури, нащадка козацького роду Миколи Гоголя. Він добре знав запопадливу вдачу своїх земляків. Ті самі свідчення про культ царизму (зокрема «матінки» Катерини) в Україні знаходимо й у Михайла Драгоманова: «...коли хто хоче оздобляти патріотизм неперемінно історичними «святощами», той мусить признати, що московський царизм є й українська святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, являлись зовсім історичними патріотами» [1].

І треба було генія Тараса Шевченка, щоб на весь голос заявити:

«Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячі! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячі, сліпі!
Чи ж кат помилує кого?
Моліть Богіві одному,
Моліть правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітьсь» [2, с. 468- 469]

Перед розбуженою Т. Шевченком Україною постало нове завдання. М. Драгоманов сформулював його так: «Тепер тільки могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українській зорганізуватись вкупі з народом, підняти українську національну культуру і т. д.» [1].

На біду, трьохсотлітнє імперське минуле – уніфікація, бюрократизація та русифікація, контроль над релігійним вихованням і освітою, комплекс «меншого брата» – давалося взнаки, притлумлювало нурт українців до незалежності. До того ж постійна паралельна колонізація російським і українським народами велетенських територій (Кубань, Поволжя, Семиріччя та ще «одна Сибір несходима» аж до Далекого Сходу!), «вимивання» української інтелігенції з національного ґрунту та інтегрування її в імперську бюрократичну структуру (усі ці прокоповичі, ягужинські, розумовські, безбородьки та ін.) – давали підстави М. Драгоманову та й іншим громадським діячам наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. дійти песимістичного висновку: «От через те і я, не бачу ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (selfgovernment), до котрої й в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії» [1]. Отже, визволення України М. Драгоманов небезпідставно пов'язував із загальнодемократичними процесами у самій Росії, утвердженням політичних свобод у всіх імперських землях, що тільки й дало б можливість українцям організуватися у впливову політичну силу.

На жаль, так не сталося. Російський фактор залишався дамоклевим мечем, що висів над Україною і в роки радянської влади, і після проголошення незалежної України. Як тут не згадати влучний вислів лауреата Нобелівської премії з економіки Джозефа Стігліца: «Росія – це драма, що триває вічно». Нині історики України намагаються підрахувати, якими незчисленними людськими й матеріальними жертвами обернувся нашому народу комуністичний експеримент встановлення диктатури пролетаріату, розпочатий В. Ульяновим (Леніним) в ім'я революції під гаслом пролетарського інтернаціоналізму.

Після розпаду СРСР суспільство стало перед необхідністю відповісти на виклик часу й усвідомити новий «горизонт очікувань». Згодом досвід 26 років незалежності засвідчив нові тривожні симптоми: передчуття необхідності розпочати рахунок вже сучасним людським і матеріальним жертвам, покладеним на олтар ринкового фундаменталізму. А поки що спостерігаємо своєрідне шокове оціпеніння більшості вітчизняних аналітиків, які ніяк не можуть зійти із доріжки, второваної адептами домінуючих на Заході теорій структурно-функціоналістського аналізу: чи то у вигляді моделей «модернізації», чи то «стадій зростання». Як ми вже зазначали, ці теоретичні структури були покликані узагальнити ліберально-реформістський досвід розвинутих капіталістичних країн, а також сформулювати

для країн «третього світу» (а в подальшому і для пострадянських країн, що скотилися до цього рівня) програму прискореного переходу від «традиційного суспільства» до «сучасності».

У цих західних теоріях ішлося насамперед про прийняття «третім світом», в тому числі й Україною, образу ідеалізованої моделі Америки (високий рівень демократії; повна ідилія в расово-національних відносинах; жодної згадки про корупцію, монополістичний ВПК чи про тоталітарну параною маккартизму 50-х років). Зусібіч тільки й чулося, що варто лише подолати певний шерег «стадій зростання», і будь-яка країна може досягти висот якщо не Сполучених Штатів, то, принаймні, «великої двадцятки». Шлях цей нібито вже прокладений, перевірений досвідом, то ж ніяких велосипедів не слід винаходити, а отже, – вперед до перемоги лібералізму.

Цікава деталь: ліберальну теорію «модернізації» майже «на ура» сприйняли пострадянські науковці та освітяни – настільки структурно вона була близька радянському варіанту суспільствознавства. Справжні тобі брати-близнюки! Паралелей між цими світоглядними концепціями більше ніж досить. Зокрема, в ідеологічній полеміці часів «холодної війни» мало хто був здатний помічати, що і ліберали, і марксистки поділяли в принципі загальні постулати щодо прогресу, його всезагальної стадіальності та існування непорушних законів суспільного розвитку. Точилися суперечки лише щодо кількості й найменування ступенів історичного поступу. Ліберали сповідували цивілізаційний підхід в аналізі способів виробництва, вирізняючи «аграрне», «індустріальне», та «постіндустріальне» суспільства. «Священнослужителі марксової парафії» наполягали на «п'ятичленці» – «первісне», «рабовласницьке», «феодалське», «капіталістичне» та «комуністичне» суспільства. В ідеологічному запалі велася полеміка навколо низки проблем, зокрема: кінцевої точки розвитку (або ж ліберально-капіталістична сучасність, або ж світле комуністичне майбутнє); визначення оптимального шляху до світлого майбутнього (реформування чи революції); навколо нормативного розуміння справедливого розподілу політичної влади і багатства (представницька демократія чи пролетарська диктатура); соціальної страти, яка б уособлювала носія справедливості й щонайвищого ступеню прогресу (пошук або «справжнього» пролетаріату, або, навпаки, середнього класу).

І представниками лібералізму, і марксистами приймалася за аксіому сама ідея поступального руху відповідно до його «стадій зростання», які слід осмислити, а відтак прагнути до оволодіння законами цього руху. Вчорашнім марксистам варто було лише змінити кінцеву точку прогресу: вже не обридлий «розвинутий соціалізм» з його вічним дефіцитом, а реальний розвинутий капіталізм із його сяючими вітринами; не епоха НТР, а постіндустріальна епоха; не інтернаціоналізм світової соціалістичної системи, а глобалізація. Отже, ставка на впровадження принципів лібералізму видавалася безальтернативною і такою, що гарантувала безумовний успіх.

Із плином першого десятиліття після розпаду СРСР, згадуваний Дж.Стігліц привертав увагу до очевидного на той час факту. Хоч трансформація пострадянського простору була ще далекою від завершення, проте вже стало цілком зрозуміло, що здійснені кроки у напрямі суспільних перетворень не виправдали сподівань більшості українського народу. «Для більшості мешканців колишнього Радянського Союзу економічне життя за капіталізмом виявилось навіть гіршим, ніж про нього казали старі комуністичні вожді. Перспективи майбутнього похмурі. Середній клас зруйновано, створено систему «кумівського» й мафіозного капіталізму, а єдине досягнення – запровадження демократії з важливими свободами, включно зі свободою преси – виявляється в кращому разі недостатньо міцним...». Цілком логічно постало питання «Хто винуватий?». На думку Дж. Стігліца, як у Росії, так і в інших пострадянських республіках, самі ж люди «мають нести більшу частину провини за те, що сталося. Однак західні радники, особливо зі Сполучених Штатів та МВФ, які так швидко прийшли сюди, щоб благовістити про ринкову економіку, також мають нести частину вини. Хоч би як там було, вони надали підтримку тим, хто повів російську та інші економіки шляхами, якими вони пішли, стверджуючи нову релігію – ринковий фундаменталізм – як заміну старій – марксизмові, яка довела свою повну неспроможність».

Цікаво, визнає Дж Стігліц, що на Заході усвідомлювали недолугість запроваджуваних на пострадянському просторі нібито демократичних реформ, але, разом з тим, заохочували до подальших кроків у цьому напрямі: «Усе це виглядало так, нібито ринкові більшовики, сповнені правдивої віри, як і західні експерти та євангелісти нової економічної релігії, що злетілися до посткомуністичних країн, взяли застосовувати ленінські методи у менш важкій формі для керування «демократичними» перетвореннями» [3].

Американський економіст визнає, що рідко коли різниця між сподіваннями й реальністю, тобто між «горизонтом очікувань» і «пластом досвіду», була такою великою, як під час переходу від радянської версії комунізму до ринку. Раніше вважалося, що комбінація приватизації, лібералізації та децентралізації обов'язково має спричинити (нехай і після короткої трансформаційної рецесії) значне збільшення виробництва. Очікувалося, що перетворення забезпечать більші вигоди у довготривалій перспективі, коли старе устаткування буде замінено новим і зросте нове покоління підприємців. А в подальшому – швидко, якщо не відразу ж – мала відбутися повна інтеграція у глобальну економіку, з усіма її благами. Тим часом щоденна практика наступного десятиліття після розпаду СРСР рязуче спростовувала райдужні сподівання на очікуваний прогрес у руслі лібералізму. Тобто впровадження приватної власності на засоби виробництва не засвідчило для більшості громадян України зримої переваги ліберальних цінностей.

Невже ж на час проголошення незалежності ніхто не був здатний застерегти щодо загроз і ризиків сліпого запозичення чужих моделей розвитку? Не раз і мені ставили запитання: «А де ви раніше були? Чому не попередили?». Відповідь на ці запитання міститься у номері газети «Демократична Україна» від 4 січня 1992 р. (тоді вона виходила майже мільйонним накладом як спадкоємниця колишньої «Радянської України»). Отже, через місяць після референдуму 1 грудня 1991 р. автор у статті, надрукованій на шпальтах газети писав: «Тому, коли західні політики буквально «виписують» нам демократію як засіб від усіх хвороб, слід уточнити, що мається на увазі. Демократія, як відомо, не просто продукт історії – вона є продуктом певної історії. І коли поняття демократії утвердилося в Західній Європі як символ певної форми і певного механізму державного правління, то навряд чи цим же поняттям ми зможемо повною мірою передати процеси, що відбуваються у нас» [4, с. 2].

Далі пояснювалося, що про «відхід», відмову від надбань цивілізації і демократії не йдеться. Акцентувалася увага лише на тому, що потенціал кожного народу може проявитися сповна тільки шляхом адаптації до історичних особливостей регіону, локально специфічних способів життєдіяльності. А отже, й Україна не може зарікатися від того, що надання пріоритету гаслові «законність і порядок», може бути першою і найнеобхіднішою стадією на довгому шляху практичного утвердження принципів демократії. А далі вже від тисячі обставин залежатиме те, наскільки цивілізовано цей шлях буде пройдено, незалежно від того, які вимоги до України поставить Захід.

Тут, наголошували ми, у деталях, у нюансах багато що залежатиме від суб'єктивного чинника – історичного досвіду народу: «Звичайно, через певні обставини, як це досить часто бувало у світі, політики можуть проголосити «найпередовішу» демократію, але згодом усе-таки життя візьме своє і всі, зрештою, зрозуміють, що така демократія нам «не по кишені». Таке підґрунтя у вигляді громадянського суспільства власників ще треба створити. Коли ж соціальні реформи у цьому напрямі і далі будуть половинчасті і непослідовні, то, помножені на втому і масовий вичікувальний фаталізм одних людей і фанатизм інших, ці хисткі кроки викликать неминучу небезпеку маневрування між демократією і диктатурою. Врешті-решт, ситуація приведе до нестійкого режиму, який завдяки уругвайському письменнику Едуардо Галькано вже зажив собі назви «демократура» [4, с. 3].

То чи ж варто ще раз наголошувати, що, власне, так і сталося. Навіть не так, як думалось, а значно гірше. І саме про це писав за рік до Революції гідності співробітник британського Королівського інституту міжнародних відносин (Chatham House) Джеймс Шерр. Він застерігав: існує небезпека того, що влада в Україні може забути про деякі елементарні принципи державності, а це поставить країну під загрозу. На його думку, за

президентства Віктора Януковича «важко знайти бодай одного голову важливої державної установи, який би був справді професіоналом. Єдина якість, яка має вагу зараз, – це лояльність. Чим гіршою стає ситуація в країні, тим менше занепокоєння викликають національні інтереси та більше домінують вузькі, особисті та часто ганебні інтереси» [5].

Британський дослідник зазначав, що потенціал України позитивно сприймався на Заході й у середині 1990-х, і після Майдану 2004 р. Але прикрим залишалося те, що впродовж двох десятиріч незалежності один і той же принцип залишався незмінним: особистий інтерес переважав над політичним, а політичний інтерес переважав над загальнонаціональним. Щоправда, були й певні особливості: «Попри те, що багато людей в оточенні Кучми не були насправді демократами, серед них таки були вражаючі державники. Деякі з них були також націонал-патріотами. Вони розуміли сутність державних установ та вибудовували їх часто практично з нуля. Вони також створили корпус освічених та мотивованих підлеглих. Ющенко привів до влади певну кількість людей, що мали європейські та демократичні цінності та рівень культури. Але багато з них були аматорами та не мали чіткої дисципліни в своєму підході до управління і також не мали розуміння влади. Принцип комфорту, а не принцип професійності, часто визначав, хто на якій посаді працюватиме. В. Ющенко ніколи не розумів того, що люди, які можуть допомогти тобі, не мають любити тебе, а ті, хто любить, навряд чи будуть здатні допомогти. Сьогодні [команда В. Януковича] вперше країною керують люди, які не є ані демократами, ані державниками. Деякі з них навіть відверто не компетентні, і це вже ні для кого не секрет» [5, с. 5].

Не секрет, що В. Янукович і не збирався модернізувати на європейський лад очолюваний ним кримінальний режим України. Навпаки, йшлося про «закручування гайок» для дедалі інтенсивнішої експлуатації ресурсів – природних і людських. Повільна, але незворотна деградація режиму набирала обертів. Результатів не довелося довго чекати: державна система, не вийшовши ще з «дитячого віку», увійшла у фазу старіння; криза державних фінансів поглиблювалася у процесі прямого розкрадання державного бюджету; виробнича та соціальна інфраструктури розсипалися на очах; за відсутності справжньої національної еліти з її безкорисливим служінням батьківщині політичний клас перетворювався на банду вбивць і грабіжників. Все це призвело до втрати моральної орієнтації широких верств народу за цілковитої недовіри його до влади, з одного боку, але й за низького рівня здатності до самоорганізації – з другого. Однак в суспільстві вже визрівала критична маса харизматичних особистостей, здатних до рішучих і неординарних кроків у напрямі обмеження влади великих олігархів. Як наслідок – вибух народного гніву знайшов своє втілення у феномені Євромайдану.

Аналіз причин Євромайдану виявив вплив і зовнішніх факторів. Фінансово-економічні потрясіння 2008 р., глобальна криза стали відображенням того провалля, яке утворилося між реальним та віртуальним капіталом у сучасному капіталістичному світі. Так, напередодні кризи вартість фінансових паперів на світовому ринку перевищувала ВВП більш ніж у 10 разів, тоді як у 1980 р. це перевищення становило лише 1,2 раза. Тобто, фінансові ділки «накрутили» в десять разів більше паперових грошей, акцій та інших цінних паперів, ніж було наявних матеріальних цінностей, інтелектуальних «ноу-хау» та послуг, а тому ця велетенська мильна бульбашка мала колись лопнути і «спалити» віртуальний капітал шляхом банкрутств.

Отже, внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища стали проявом фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки (перетворення будь-якого ресурсу на капітал), з одного боку, і гострою необхідністю соціалізації та гуманізації економіки, її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства – з другого. Результатами економічного зростання в Україні різні верстви населення скористалися по-різному – більше ресурсів було сконцентровано в руках відносно малочисельних груп, тоді як більшість населення була охоплена процесом пролетаризації.

У політико-правовому контексті головною причиною неефективності суспільних змін в Україні «стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання

специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тіньових і навіть кримінальних процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства» [6]

За таких умов говорити про торжество на українському ґрунті ідеальних цінностей лібералізму – «Свобода. Рівність. Братерство» – не доводиться. І справа не лише в специфіці українського ґрунту, й у сутності самого лібералізму. Звісно, ніде правди діти, розпад СРСР і світової системи соціалізму можна вважати головним успіхом ліберальної ідеології. Поразка радянського соціалізму в економічній, політичній, ідеологічній і культурній сферах є прямим свідченням перемоги ідеології лібералізму у їхньому протистоянні. Однак серед аналітиків ця перемога вважається сумнівною і неоднозначною: «Якщо скористатися термінологією радянського суспільствознавства, то успіх лібералізму не є «повним і остаточним», а половинчастим і проміжним. Амбіції лібералів завжди перевершували їхні справжні досягнення. Ситуація навряд чи зміниться найближчим часом. Єдиний безсумнівний успіх лібералізму полягає в тому, що він інституціонував самокритику раніше за інші ідеології. Він враховує також критику з боку інших ідеологій. Лише вона [самокритика] може слугувати критерієм динаміки будь-якої системи поглядів. Йдеться про постійне невдоволення досягнутим» [7].

Отже, явище Євромайдану – за всіх перипетій і суперечностей – засвідчило крайню необхідність вийти з тієї системної кризи, яка виявила себе повною мірою в неререформованості країни, неефективності пострадянської (часто кажуть – трофейної) економіки, тривалому політичному паралічі та неузгодженості зовнішньої політики. Отож нічого дивуватися, що у підсумку кризові явища переросли у владний параліч, виявили себе у нездатності незалежної України гарантувати людям безпеку і бодай якийсь прийнятний рівень соціальної справедливості.

Тут не йдеться, про «оплакування» ситуації. Більше того – усвідомлення факту входження нашого суспільства у фазу «напіврозпаду» вносить певний елемент оптимізму. Не виключено, що ми нарешті досягли того дна, коли падати вже нікуди. А тому маємо «зупинитися й оглядітися», аби спокійно усвідомити, що нині перебуваємо в точці біфуркації з пучком різноманітних альтернатив, і лише від нашого нинішнього вибору може значною мірою залежати майбутня парадигма подальшого суспільного розвитку.

Література

1. Драгоманов М. Листи на наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні твори у двох томах. – К., 1970. – Т.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag207.htm>
2. Шевченко, Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко; Г. Ф. Семенюк (голова) та ін. - 3-є вид., перероб. та доп. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 560 с.
3. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар. – К.: КМ Академія, 2003. – 252 с.
4. Ткаченко В. Що на нас чекає, або ворожіння на демократію // «Демократична Україна». – 1992. – 4 січня – С. 2-3.
5. Шерр Дж. «Якщо величезний потенціал слабкої країни не розвивати, вона залишиться слабкою країною» // «День». – 2013. – 22-23 лютого. – № 33-34. – С.5.
6. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
7. Макаренко В. П. Главные идеологии современности. – Ростов-на-Дону, 1997. – 480 с.